

بازنگری در حقوق فقهی زنان (شیر و شیردهی) از دیدگاه قرآن و روایات، با بررسی تطبیقی دیدگاه مفسران و با محوریت آیه ۲۳۳ سوره مبارکه بقره

زهرا فیروزی نیا^۱

خدیدجه جلالی^۲

چکیده

قرآن و روایات به‌عنوان مهم‌ترین و اساسی‌ترین تکیه‌گاه در معارف اسلامی، به موضوعات مختلف از مناظر و جهات متنوع پرداخته است. به‌گونه‌ای که تحقیق و تفحص پیرامون موضوعات در این دو منبع ارزشمند و بکارگیری روش‌های فهم و کاوش در متون تفسیر منجر به درک عمیقی از آموزه‌های دینی می‌گردد. این پژوهش که روش توصیفی-تحلیلی گردآوری شده در صدد آن است که با مدد قرآن و روایات معتبر به یکی از موضوعات چالشی در جامعه امروز پرداخته و به شکل تطبیقی دیدگاه‌های مفسرین فریقین را در اینباره بررسی نموده و نقاط اشتراک و افتراق نظرات آنان را با هدف تقریب مذاهب به‌دست آورد. آنچه در این نوشتار حاصل آمد؛ طبق نص صریح قرآن و روایات، حداکثر طول مدت شیردهی، دو سال تمام می‌باشد و مفسران شیعه و سنی در موارد؛ طول زمان شیردهی، عدم وجوب اتمام دوره شیردهی، تأمین مایحتاج زن، پرداخت اجرت عادلانه به دایه، سی‌ماه بودن دوران حمل و از شیر گرفتن نوزاد، عدم زیان و ضرر والدین در امر

۱. دانش‌آموخته سطح سه، موسسه آموزش عالی کوثر، ZahrsFirozi@gmail.com

۲. دکترای ادبیات عرب، مدرس حوزه و دانشگاه jalali_dibaj@yahoo.com

شیردهی، شیردهی با هم توافق داشته و تنها در دو موضوع تعیین خطاب آیه به مادر یا پدر و پرداخت مزد به دایه در دوران طلاق با هم اختلاف دارند.

کلید واژگان: شیردهی، رضاع، طول مدت شیر دهی

مقدمه

موضوع حقوق زن و از جمله «شیر و شیردهی»، از موضوعات مهم و قابل تأمل در جامعه امروز است که اگر مورد غفلت واقع گردد می‌تواند به‌عنوان حربه‌ای توسط زوجین، بر علیه کودک اعمال گردد در حالیکه در قرآن و روایات به اهمیت آن تصریح گردیده و شرایط آن نیز، تعیین شده است. لذا از مهم‌ترین پرسش‌ها در رابطه با شیردهی؛ مراد از القای وجوب و عدم وجوب آن در قرآن چیست؟ دیدگاه مفسران در رابطه با آیات شیردهی، و نقاط اشتراک و اختلاف دیدگاه آنان در این‌باره چگونه است؟ زنان مطلقه نیز، در دوران شیردهی نسبت به دیگران (دایه) حائز دریافت مزد از شوهر سابق هستند؟ لذا از اهداف مهم این پژوهش؛ بررسی اهمیت و جایگاه شیردهی در قرآن و روایات، بررسی دیدگاه مفسرین فریقین در ذیل آیات شیردهی، یافتن نقاط اشرف و افتراق دیدگاه در آنان، و با هدف مهم دست یازیدن به وحدت دیدگاهی و تقریب مذاهب در بین برادران شیعه و سنی.

در این پژوهش از شیوه توصیفی-تحلیلی و گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای، و بهره‌مندی از قرآن و روایات و کتب تفسیری و فقهی فریقین، استفاده شده است.

۵ مقاله متناسب با موضوع انتخاب شده که مطالعه گردیده است از قبیل:

(۱) «بررسی تطبیقی اهمیت شیر مادر از دیدگاه قرآن و دانش پزشکی»،

پژوهش؛ محمدصادق حیدری و دیگران،

۲) «اهمیت تغذیه با شیر مادر از دیدگاه آموزه‌های دینی و طب سنتی رایج»، پژوهش زینب قربانی / ابراهیم خادم،

۳) «تطبیق احادیث دوران شیردهی با علوم تجربی» پژوهش؛ فرزانه محمدزاده / مهدی مهریزی،

۴) «شیردهی القاعی و مسائل پزشکی و فقهی مرتبط با آن»، پژوهش؛ سمیه نوری و ... این پژوهش علاوه بر بررسی در آیات و روایات که غالب پژوهش‌ها در اینباره آورده‌اند، به بررسی تفسیری دیدگاه‌های مفسران نیز پرداخته و به نقاط اشتراک و افتراق دیدگاه آنان دست یازیده است.

۱-۱- تعریف و تبیین موضوع: واژه «رضاع»، مشتق از «رضع» به معنای

شیرخوار و واژه «رضاعه»، به معنای شیرخوردن و شیرخوارگی است. رضاع در اصطلاح فقهی به شیر دادن به کودک و مکیدن شیر توسط کودک از پستان مادر یا دایه گفته می‌شود. مسئله رضاع و برخی از احکام آن در آیه رضاع^۱ (بقره، ۲۳۳) آمده و محرمیت ناشی از رضاع، که بر اثر شیردادن با شرایط خاص بین دو نفر یا بیشتر ایجاد می‌شود و براساس آن ازدواج با آن‌ها حرام است، محرمیت رضاعی است. این پژوهش با بررسی دیدگاه‌های مفسرین شیعه و سنی، درصدد یافتن نقاط اشتراک یا افتراق دیدگاه آنان با هدف تقریب مذاهب می‌باشد.

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق: از آنجا که قرآن و روایات معتبر از ائمه

(ع)، دو تکیه‌گاه بی‌بدیل در شناخت و درک مفاهیم معارف اسلامی می‌باشند، دانستن و درک دلایل شرعی و احکام حقوقی نیز از منظر این دو؛ قرآن و روایات حائز اهمیت می‌گردد. از طرفی وجود اختلاف‌افکنی و کینه‌توزی‌های دشمنان

اسلام میان مسلمانان و دامنه زدن به بحران تفرقه‌افکنی میان شیعه و سنی، دلیلی است بر یافتن هرچه بیشتر نقاط اشتراک و تقریب مذاهب در بین آنان، که این امر، از ضروریات اصیل در جوامع اسلامی است که می‌باید همچون دانه‌های زنجیر بهم پیوسته و متحد باشند. این پژوهش درصدد یافتن این هدف می‌باشد.

۱-۳ اهداف و فواید تحقیق: موضوع شیردهی و موارد مرتبط با آن به

تناوب در هشت آیه قرآن بکار رفته است. بررسی آیات و کنکاش در معنا و جزئیات آن حائز اهمیت بسیار است. لذا اهداف این پژوهش از این قرار است:

۱. بررسی و اهمیت جایگاه شیردهی از منظر آیات و روایات
۲. بررسی دیدگاه مفسرین شیعی و اهل سنت در خصوص آیات مورد نظر.
۳. یافتن نقاط اشتراک و افتراق دیدگاه مفسرین درباره موضوع پژوهش.

۱-۴ سؤال‌های تحقیق:

الف) سؤال اصلی:

«بازنگری در حقوق فقهی زنان (شیر و شیردهی) از دیدگاه قرآن در روایات با

بررسی تطبیقی دیدگاه مفسران چگونه است؟

ب) سؤال فرعی

۱. قصور از شیردهی و بحث القای وجوب یا عدم وجوب آن در قرآن چیست؟
۲. دیدگاه مفسران درباره آیات شیردهی چیست؟
۳. آیا نقاط اشتراک و افتراق در دیدگاه آنان در ذیل این آیات وجود دارد؟

۱-۵ فرضیه: به نظر می‌رسد که بحث شیعه و سنی با وجود هجمه‌های بسیار

ضد فرهنگ در جوامع اسلامی، بعضاً از موضوعات غیرقابل حل و پر مناقشه دنیای امروز باشد ولی تفکر تقریب مذاهب که دانشمندان اسلام از آن، به‌عنوان حربه نزدیکی ملل مسلمان استفاده کرده و می‌کنند، همیشه جواب خواهد داد.

۱-۶ پیشینه: مقالات و پژوهش‌ها در رابطه با موضوع حقوق زن فراوان است ولی پژوهشی که به موضوع انتخاب‌شده پرداخته شده باشد یافت نگردید. این پژوهش قصد دارد با هدف تقریب مذاهب و با بهره‌گیری از قرآن و روایات معتبر، به موضوع نفقه و شیردهی پرداخته و با ورود به منابع فریقین دیدگاه مشترک یا متفاوت آنان را در این موضوع احراز نماید. اما تعادلات و پژوهش‌های مورد مطالعه:

۱- «بررسی تطبیقی اهمیت شیر مادر از دیدگاه قرآن و دانش پزشکی» پژوهش محمدصادق حیدری و دیگران، اسلام و سلامت، شماره ۳، ۱۳۹۳؛ در این پژوهش محمدصادق حیدری و دیگران، اسلام و سلامت، شماره ۳، ۱۳۹۳؛ در این پژوهش نویسنده محترم بصورت تطبیقی مسئله شیر مادر را از دیدگاه قرآن با یافته‌های علمی پزشکی امروز مورد تحلیل قرار داده که نتیجه حاصل، یکسانی هر دو دیدگاه در اهمیت تغذیه کودک با شیر مادر است.

۲- «اهمیت تغذیه با شیر مادر از دیدگاه آموزه‌های دینی و طب سنتی ایران و طب رایج»، زینب قربانی / ابراهیم خادم، مجله مطالعات اسلامی در حوزه سلامت، شماره ۱ و ۱۳۹۶؛ نویسنده در این پژوهش، با بررسی آموزه‌های اسلامی و منابع اصیل طب سنتی ایران و یافته‌های طب رایج، به موضوع یکسانی در هر سه دیدگاه می‌رسد که تغذیه کودک در دو سال نخست زندگی حائز اهمیت بسیار می‌باشد.

۳- «تطبیق احادیث دوران شیردهی با علوم تجربی»، فرزانه محمدزاده / مهدی مهریزی، مجله علوم و حدیث، شماره ۳ و ۴؛ نویسنده حاصل بررسی و تطبیق احادیث با علوم تجربی را در ۴ بخش و یا گروه تقسیم می‌نماید.

۴- شیردهی القاعی و مسائل پزشکی فقهی مرتبط با آن»، سمیه نوری، فصلنامه فقه پزشکی، شماره ۲۰ و ۲۱، ۱۳۹۳؛ نتیجه بررسی نویسنده در این پژوهش، هر چند القای شیردهی عملی جایز است اما باعث محرمیت نمی‌گردد.

۵- «تطبیق فقهی نظریه وجوب شیردهی بر مادر و لزوم هزینه‌های مرتبط با آن بر پدر»، فاطمه کراچیان ثانی، مجله فقه و اصول، شماره ۱۰۶، نویسنده در این مجله با واکاوی در متون فقهی، نتیجه می‌گیرد که شیر دادن به کودک بر مادر واجب و در صورت رضایت همسر مجاز به دریافت مزد از شوهر می‌باشد و در صورت طلاق نیز، پدر موظف به تأمین مایحتاج او در دوران شیردهی است.

۱-۷ روش تحقیق: این پژوهش به‌ویژه توصیفی تحلیلی و گردآوری اطلاعات آن به‌صورت کتابخانه‌ای می‌باشد. در این شیوه با بهره‌گیری از قرآن کریم و روایات معتبر از کتب تفسیری و فقهی و منابع مهم تفسیری فریقین استفاده شده است.

۲- مفهوم‌شناسی

واژه «رضاع»، مشتق از رَضَعَ به معنی شیرخواره، و واژه رضاعه، به معنی شیر خوردن، (ابن کثیر قرشی، ۱۴۰۶ ق: ۱۰۲/۳) و شیرخوارگی بچگان است. (علی اکبر دهخدا، ۱۳۳۹ ش، ذیل واژه رضع)،

«رَضَعَ المولود»، یعنی کودک شیرخور. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ص ۳۵۶؛

ابن منظور، ۱۴۱۴ ه: ۱۲۶/۸)

البته درباره معنای واژه و اصل در این ریشه: نوشیدن از سینه مادر یا جایگزین سینه مادر است. (حسن مصطفوی، ۱۳۶۰ش: ۱۴۹/۴) کودک شیرخوار را «مُرتَضَع» و شوهر مُرضعه را «مخل» یا «صاحب لبن»، پدر شیری شیرخوار می‌نامند (محمدبن حسن طوسی، بی تا: ۳۱۳ / ۵)، رضاع (با فتح یا کسر) نیز، به معنای شیر دادن و مکیدن شیر از پستان و رضاعی را به معنای همشیر هم می‌گویند. (دهخدا، ۱۳۳۹: ذیل واژه رضاعی)

مفهوم «رضاع» در لغت و اصطلاح از دیدگاه فقه امامیه

مفهوم لغوی: به معنای مکیدن شیر توسط کودک از پستان مادر یا دایه است. (خلیل بن احمد، فراهیدی، ۱۴۰۹ ق: ۲۷۱/۱)

مفهوم اصطلاحی: نوعی رابطه خویشاوندی که بر اثر شیر خوردن دو یا چند طفل، تحت شرایط معین، از زنی واحد بین خود کودکان مزبور و نیز بین آن‌ها و خویشاوندان نسبی و حتی رضاعی آن‌ها پدید می‌آید. (محقق حلی، ۱۳۶۴ ش: ۴۰۸/۲؛ شهید اول، ۱۳۸۴: ۴۴/۲)

مفهوم «رضاع» در لغت و اصطلاح از دیدگاه فقه اهل سنت

مفهوم لغوی: الرضاع به فتح راء و کسر آن و همچنین گفته می‌شود: الرضاعه به فتح راء و کسر آن به معنی شیرخوارگی، شیر خوردن از پستان مادر و غیره و «راضع» به معنی طفل شیرخوار و «المُرضعه»، به معنای زنی که از پستان خود به طفل شیر می‌دهد. (لویس معطوف، ۱۳۹۳ ش: ۵۸۶/۱؛ ا. ورائیس، ۱۳۸۴ ش: ۷۵۴/۱)

مفهوم اصطلاحی: رضاع، وصول شیرزن به شکم طفل است و فرقی نمی‌کند که این شیر از طریق مکیدن از پستان باشد یا از طریق چکاندن در حلق طفل و یا رساندن شیر از طریق بینی به شکم طفل باشد، به شرط آنکه طفل بیشتر از دو

سال نداشته باشد و اگر طفل از شیر حیوان بنوشد حرمت رضاع ایجاد نمی‌شود.

(ع. الجزیری، ۱۴۰۶ ق: ۲۵۰/۴؛ ع. ابن تمیمه، ۱۴۰۴ ق: ۱۱۲/۲)

"آیات قرآن درباره شیردهی": در آیات متعددی از قرآن کریم به شیر

دادن توسط مادر و دایه، مدت زمان شیردهی و حقوق مادر کودک توجه شده است. آیات قرآنی که مستقیماً بحث شیر مادر در آن مطرح گردیده ۸ آیه می‌باشد که از جمله: ۱- آیه ۲۳۳ سوره مبارکه بقره است، که کامل‌ترین و مهم‌ترین آیه در خصوص شیر مادر می‌باشد ۷ دستور طلایی در آن آمده است.

- مادران فرزندان خود را دو سال کامل شیر دهند.
- هزینه زندگی و خورد و خوراک و پوشاک مادر بر عهده پدر است.
- مادر و پدر در صورت اختلاف حق ندارند که به کودک ضرر برسانند.
- با مرگ پدر نوزاد بر وراثت است که از ماترک پدر هزینه مادر در دوره شیردهی را بپردازند.
- بازداشتن کودک از شیرنیز، با توافق و مشاوره پدر و مادر است.
- گرفتن دایه برای نوزاد او.
- پرداخت مزد او به نحو شایسته و متعارف.

«والوالدات یرضعن اولادهن طولین کاملین لمن أراد أن تیم الرضاعة و علی

المولود له ورزقهنّ و لسوتهنّ بالمعروف ... إن الله بما تعلمون بصیر (۲۳۳)

در شرح واژگان مهم آیه: والدات (مادران): «والدات»، جمع والدۀ از ریشه

«و،ل،د»، به معنای مادران است. «والد»، پدر حقیقی و «والدۀ»، مادر حقیقی

است که انسان از آن بوجود آمده است. به خلاف الفاظ أب و أمّ که عام‌اند (ابن

کثیر قرشی، ۱۴۰۶ ق: ۲۴۴/۷) و واژه «أم»، اعم از کلمه والده است. چنانکه «أب»

نیز اعم از کلمه والد بوده و شامل عمو و ... نیز می‌شود. لغویون دیگر نیز همین

نظر را دارند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۸۳۳؛ ابن منظور، ۲۰۰۳ م: ۴۶۰/۳؛ طریحی، ۱۳۷۵ ش: ۱۶۵/۳) «تولد»، از همین اصل و به معنای خروج چیزی از چیز دیگر است بگونه‌ای که از آن هستی گرفته و حاصل آن باشد (مصطفوی، ۱۳۶۰ ش: ۲۰۰/۱۲)، در قرآن «والدات»، فقط یکبار ذکر شده ولی کلمات والد، والدین و والدان به کرات آمده است.

أم (مادر): «أم» هر چیز، اصل آن است. أم، مشترک معنوی و معنای جامع آن همان اصل و پایه است (قرشی، ۱۴۰۶: ۱۱۳/۱) و مراد از «ألأم»، یعنی والده و جمع آن أمات و امهات است. (اساعیل بن حماد جوهری، ۱۴۰۴ ق: ۱/۱۴۳) بنابراین واژه أم، واژه‌ای عام‌تر از واژه والده (مادر) است که در قرآن به معنای مختلفی آمده است.

از بررسی دو واژه «والدات» و «ام»، می‌توان دریافت که استفاده قرآن از واژه والدات به جای أم، بدان معناست که خداوند در آیه مذکور به مادر حقیقی کودک، یعنی کسی که او را به دنیا آورده است اشاره دارد.

يُؤْضِعْنَ (شیر می‌دهند): این کلمه فعل مضارع، جمع مؤنث غایب، از باب افعال از ریشه «ر، ض، ع»، به معنای شیرخوردن است. (جوهری، ۱۴۰۴ ق: ۵۱۱/۱)، کلمات هم‌خانواده مرضعه، به معنای زن شیرده، استرضاع، به معنای طلب مرضعه یا دایه کردن و راضعتین، به معنای دندان‌های پیشین است. در قرآن این واژه مشتقاتش فقط در معنای حقیقی آن، یعنی شیردادن آمده است.

حولین (دو سال): مفرد این کلمه «الحول» و کلمات مترادف آن «عام» و «سنه» است. حول به معنی حرکت دوره‌ای می‌باشد. به یک سال ألحول می‌گویند. زیرا حرکت و گردش و دوران دارد (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق: ۲۹۰؛ طریحی، ۱۳۷۵ ش: ۱۶۵/۳) به معنای فوت و قدرت و اصل در حول به معنای

دگرگونی و جدا شدن آن از دیگری است. و اَلْحَوْل، به معنای سال است. به اعتبار تغییرات و دگرگونی‌هایی که در اثر طلوع و غروب خورشید در طول سال بوجود می‌آید. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۱۱؛ جوهری، ۱۴۰۴ ق: ۱۳۷/۱)

کاملین: این واژه از ریشه «ک، م، ل» است. مصدر آن «کمال» به معنای تمام می‌باشد. (فراهیدی، ۱۴۰۹ ق: ۳۷۸/۵؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ ق: ۹۰۹؛ ابن منظور، ۲۰۰۳ م؛ ۵۹۹/۱۱؛ طریحی، ۱۳۷۵ ش: ۴۶۷/۵)

أَنْ يُتِمَّ (تمام کند، کامل کند): این کلمه مفرد و مذکر غایب، از فعل مضارع منصوب، از ریشه «ت، م، م» ثلاثی مزید (باب افعال) و تأویل به مصدر «اتمام» است (فراهیدی، ۱۴۰۴ ق: ۱۱۲/۸؛ ابن منظور، ۱۳۷۵ ش: ۶۷/۱۲) بعضی از لغویون، تمام و کمال را مترادف دانسته و می‌گویند که تمام چیزی، به معنای کمال آن چیز است. (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق: ۱۲۸؛ طریحی، ۱۳۷۵ ش: ۲۲/۱۶) نقطه مقابل کمال، «ناقص» است یعنی چیزی که به چیز دیگری غیر از خود نیاز دارد تا تمام گردد. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۱۶۸)

فصال (گرفتن طفل از شیر): این واژه از ریشه «ف، ص، ل»، بن معنی جدا کردن دو چیز از یکدیگر است به‌طوری که میان آن‌دو فاصله باشد. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۶۳۸؛ قرشی، ۱۴۰۶ ق: ۱۸۱/۵) «فصال»، گرفتن و جدا کردن طفل از شیر است. (ابن منظور، ۲۰۰۳ م: ۵۲۲/۱۱)

تشاور: تشاور از ریشه «ش، و، ر» به معنای بیرون آوردن است. و تشاور به معنای استخراج و به‌دست آوردن رأی و نظر از طریق مراجعه برخی به برخی دیگر است. (راغب اصفهانی، ۱۴۸۲ ق: ۴۷۰)، تشاور به معنای طلب مشورت است. (ابن منظور، ۲۰۰۳ م: ۴۳۷/۴)

در آیات دیگر نیز به موضوعات حداقل و حداکثر مدّت شیردهی، حرمت رضاع، نفقه زن شیرده و عدم وجوب شیردهی و... اشاراتی شده است. از قبیل: آیه ۱۵ سوره مبارکه احقاف که حداقل مدّت شیردهی را ۲۱ ماه بیان می‌فرماید. در آیه ۱۴ سوره مبارکه لقمان، یک دوره کامل شیردهی ۲۴ ماه است. در دو آیه سوره مبارکه قصص، آیات ۷ و ۱۲، به داستان شیرخوارگی حضرت موسی(ع) و تحریم شیر زنان دیگر برایشان اشاره شده است.

آیه ۲۳ سوره مبارکه نساء اشاره بر حرمت ارتباط خویشاوندی رضاعی دارد. و آیه ۶ سوره مبارکه طلاق نیز، در رابطه با زنان مطلقه، پرداخت نفقه در دوره شیردهی و انجام مشاوره با آنان در صورت تکمیل دوره شیردهی یا عدم آن و گرفتن دایه می‌باشد.

در اخبار و روایات اسلامی نیز امامان معصوم علیهم‌السلام، ظرائف و نکات بی‌بدیلی را درباره شیردهی و طول مدّت آن و نکات مربوطه به آن بیان داشته‌اند که از آن جمله ...

امام جعفر صادق (ع) درباره مدّت شیردهی فرموده‌اند: «شیردهی ۲۱ ماه است و آنچه از آن کاسته شود، رستمی بر کودک است.» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۴۵۵/۲۱، ح ۲۷۵۶۷؛ کلینی، ۱۳۶۵ ش: ۴۰/۶، ح ۳؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۴۵۴/۲۱، ح ۲۷۵۶۴)

و حضرت درباره عدم وجوب شیردهی نیز می‌فرماید: «زن در شیردهی فرزندش مجبور نیست و فقط به رضایت خودش از او جلوگیری می‌شود، و او نسبت به زن دیگری که پذیرفته است فرزند را شیر دهد، حق بیشتری دارد و بر او واجب نیست که بالاتر از دو سال را شیر دهد. (نوری، ۱۴۰۸ ق: ۱۵۶/۱۵-۱۵۷، ح ۱۷۸۴۴-۲)، حضرت درباره عدم زیان مادر و طفل در امر شیردهی فرمود: «نه

به کودک صدمه زده شود نه مادر در شیردهی به کودک صدمه ببیند، بر زن واجب نیست که شیردهی را بالاتر از دو سال کامل ادامه دهد، و اگر والدین هردو با رضایت اراده کردند که او را از شیر بگیرند، نیک است و منظور از فصال، از شیر گرفتن است.» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۴۵۴/۲۱، ح ۲۷۵۶۳؛ طوسی، ۱۳۶۵ ش: ۱۰۵/۸-۱۰۶، ح ۴؛ عیاشی، ۱۳۸۰ ق: ۱۲۸/۱، ح ۳۸۵)

امام صادق (علیه السلام) درباره حقوق مادر در شیردهی نیز فرمود: «هنگامی که مردی زنش را طلاق داد و او حامله بود مرد باید به او نفقه دهد تا زمانی که زایمان نماید و پس از حمل، اجرش را بدهد و به او ضرر نرساند، مگر اینکه کسی را که اجرش از او کمتر است بیابد، پس اگر مادر، راضی به شیردهی شد، پس او به فرزندش سزاوارتر است تا اینکه او را از شیر بگیرد. (شیخ طوسی، ۱۳۶۵ ش: ۱۰۶/۸؛ کلینی، ۱۳۶۵ ش: ۴۵/۹؛ عروسی حویزی، ۱۴۱۵ ق: ۲۲۷/۱؛ حر عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۴۷۱/۲۱، ح ۲۷۶۱۲)

حضرت درباره حداقل زمان شیردهی فرمود: «الرضاع واحدٌ و عشرون شهراً فی نقصَ فَهُوَ جُوزَ عَلَی الصَّبِيِّ.» رضاع ۲۱ ماه است پس هرچه از این کاسته گردد ستم بر کودک خواهد بود. «حداقل شیردهی ۲۱ ماه است و کمتر از آن جایز نیست.» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۴۵۴/۲۱، ح ۲۷۵۶۴)

امام درباره نفقه زن مطلقه در دوره شیردهی می فرماید: «باید به زن مطلقه، نفقه پرداخته شود و تا زمانی که او زایمان نماید و او نسبت به زن دیگری که پذیرفته است فرزند را شیر دهد، حق بیشتری دارد. (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۴۷۱/۲۱؛ قمی مشهدی، ۱۱۲۵ ق: ۳۵۴/۲ و ۳۵۳؛ کلینی، ۱۳۷۵ ش: ۱۰۳/۶)

نکات حاصله در آیات و روایات درباره شیردهی

در آیات:

۱. طول مدت شیردهی ۲۴ ماه و حداقل زمان شیردهی، ۲۱ ماه می‌باشد.
۲. حق پرورش، نگهداری و شیردهی، متعلق به مادر طفل و تأمین مایحتاج او حتی در دوره طلاق بر عهده شوهر و در صورت فوت او بر عهده وراثت اوست.
۳. دیدگاه مفسران (اهل سنت - شیعی)

اهمیت «والدات» به جای «امهات»:

براساس آیه ۲۳۳ سوره مبارکه بقره خداوند در ابتدای آیه می‌فرماید: «والوالدات یُرْضِعْنَ اولادَهُنَّ» نظر غالب مفسران درباره واژه «والدات»، مادران حقیقی است که فرزند را به دنیا آورده‌اند. زیرا این مادران به حکم عاطفه طبیعی و غریزی به نوزاد شیر میدهند. لذا اگر به جای این کلمه، امهات قرار می‌گرفت این بار معنایی وجود نداشت (طالقانی، ۱۳۶۳ ش: ۱۵۹/۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۸۲ ش: ۱۷۶/۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۳۶۱/۲؛ میبدی، ۱۳۷۱ ش: ۶۳۲/۱)

قرآن، مدت زمان شیردهی را با تغییر «حَوْلین کاملین»، به معنای دو سال تمام بیان کرده است. آمدن صفت «کمال» برای حول بدین منظور است که گاهی به مسامحه به یازده ماه و یا سیصدوپنجاه روز هم یک سال می‌گویند. (طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۵۸۶/۲؛ ابوحیان، ۱۴۲۰ ق: ۴۹۷/۲؛ آلوسی، ۱۴۱۵ ق: ۵۳۹/۱، طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۳۶۱/۲؛ طبری، ۱۴۱۲ ه: ۳۰۲/۲)

کاربرد واژه «حولین»، اکثر مفسران بر این باورند که «حولین کاملین، یعنی دو سال تمام (۲۴ ماه) و هدف، بیان کمیت و اجزاء زمانی مد نظر است. (طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۵۸۲/۲؛ ابوحیان، ۱۴۲۰ ق: ۴۹۷/۲؛ آلوسی، ۱۴۱۵ ق: ۵۳۹/۱؛ ابن عاشور، بی تا: ۴۱۱/۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۲۴۰/۲؛ طبری، ۱۴۱۲ هـ: ۳۰۲/۲)

اما اینکه دو سال شیر دادن به کودک واجب است یا خیر؟ آیه شریفه دلالت بر وجوب ندارد، زیرا در ادامه می‌فرماید: «آن مادرانی که بخواهند دوره شیردهی را به اتمام برسانند»، یعنی اتمام دوره شیردهی را به میل و اراده مادر تعلیق فرموده است. پس معلوم می‌شود که اتمام شیردهی واجب نیست. دیگر آنکه آیه فرمود: «در صورت رضایت و مشورت همدیگر می‌توانند کودک را از شیر بگیرند.» (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق: ۱۱۸/۶؛ بحرانی، ۱۴۱۲؛ ۴۸۳/۱، ح ۱۲۴۷؛ کلینی، ۱۳۷۵ ش: ۴۴۳/۵، ح ۳؛ میبدی، ۱۳۶۱ ش: ۴۹۱/۳؛ سیوطی، ۱۴۱۱ هـ: ۲۸۸/۱؛ طبری، ۱۴۱۲ هـ: ۳۰۳/۲) پس روشن است که مقصود از بیان این مقدار، وجوب نیست.

عبارت «لَمَنْ أَرَادَ أَنْ يَتِمَّ الرِّصَاعَةَ»، در حقیقت، بیان تخفیف و آسان گرفتن حکم است (زمخشری، بی تا: ۱/ ۲۷۹) بدین معنا که این حکم برای کسی است که بخواهد دوران شیردهی را تکمیل کند یعنی کسی حق ندارد، مادر را مجبور به شیر دادن کند یا او را از این حق طبیعی محروم سازد. شیر دادن یا ندادن به اختیار مادر طفل گذاشته شده که بیانگر ارزش و احترام اسلام به مقام والای مادر است. غالب مفسران قائل به عدم وجوب اجبار شیردهی مادر هستند. یعنی معتقدند که نمی‌توان مادر را مجبور به شیر دادن به کودک خود کرد. (طبرسی، ۱۳۷۲ ش: ۳۸۴/۶؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۳۶۱/۲؛ ابوحیان، ۱۴۲۰ ق: ۴۹۷/۲)

در اینکه همهٔ کودکان، در حکم دو سال شیر دادن هستند، بعضی از مفسران، مانند ابن عباس عقیده دارند که مقدار دو سال برای هر مولودی ثابت نیست و تنها برای کودکانی است که شش ماهه متولد گردند (طبرسی، ۱۴۲۶ ق: ۱/۲، ۱۷۱)، البته این مطلب با ظاهر آیه تناسب ندارد زیرا می‌فرماید: «الوالدات یرضعن اولادهنَّ حولین کاملین». لذا بر این اساس، تمام کودکان حق دارند تا دو سال کامل از شیر مادر تغذیه نمایند و مادر حق دارد کودک خود را دو سال کامل شیر دهد. (جوادی آملی، ۱۳۸۵ ش: ۳۷۴/۱۱)

"طول مدت شیردهی از منظر شیعه": حداقل و حداکثر و حمل و شیردهی

با ملاحظه آیات ۲۳۳ بقره، ۱۵ احقاف و ۱۴ لقمان، حداکثر مدت شیردهی، بر طبق آیه شریفه بقره، دو سال کامل است. (حولین کاملین)، در آیه ۱۵ احقاف، مجموع مدت بارداری و شیردهی، ۳۰ ماه بیان شده است.

(ثلاثون شهراً)، و با توجه به آنکه دورهٔ بارداری ۹ ماه است، پس دورهٔ شیردهی به جای ۲۴ ماه یا دو سال کامل باید ۲۱ ماه باشد. برطبق روایات نیز، حداقل مدت شیردهی، ۲۱ ماه می‌باشد. (حر عاملی، ۱۴۲۹ ق: ۴۵۴/۲۱)

بنابراین همهٔ کودکان در حکم «رضاع» (شیردادن) مشترک هستند. کلمه (والدات) شامل حال همهٔ اقسام مادران، آن‌ها که شش‌ماهه، هفت‌ماهه، هشت‌ماهه و یا نه‌ماهه وضع حمل می‌کنند. و کلمه (الاولاد) نیز، همه کودکان را که شش‌ماهه، هفت‌ماهه، هشت‌ماهه و یا نه‌ماهه متولد می‌شوند را دربرمی‌گیرد. لذا دربارهٔ کم و بیش شدن مدت حمل، اکثر مفسران، به کلام الهی «يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ» کلُّ انثی و ما تعیض» بسنده می‌کنند که دربارهٔ کلمه «تعیض»، امامین باقرین می‌فرمایند: مراد از «تعیض»، حملی است که کمتر از نه ماه باشد و مراد از «و ما تزاد»، هر حملی است که بیشتر از نه ماه طول بکشد. (کلینی، ۱۳۷۵ ش: ۱۲/۶؛

طباطبایی، ۱۳۷۴ ش: ۴۱۶/۱۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۷ ش: ۱۳۴/۱۰، فیض کاشانی، ۱۴۰۲ ق: ۵۹/۳، طبرسی، ۱۴۰۵ ق: ۱۷/۶؛ عروسی حویزی، ۱۳۷۳ ش: ۴۸۵/۲؛ سیوطی، ۱۴۲۱ ق: ۶۰۹/۴-۶۰۸)

دیدگاه مفسران درباره آیه ... «و حَمَلُهُ وَ فَصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا...»، قائل به سی ماه بودن دوران حمل و از شیر گرفتن کودک می‌باشند. (سیوطی، ۱۴۲۱ ق: ۴۴۱/۷؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۷ ش: ۳۲۶/۲۱؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۲ ق: ۴۴۱/۵؛ طبرسی، ۱۴۰۵ ق: ۱۴۳/۹؛ ابوحیان، ۱۴۲۰ ق: ۴۵۳/۲؛ زمخشری، ۱۴۱۶ هـ: ۲۷۹/۱) «و عَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَ كَسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ»، هزینه زندگی، از نظر غذا و لباس و دوران شیردهی بر عهده پدر نوزاد است تا مادر با خاطری آسوده بتواند فرزند را شیر دهد. به غیر آیه (المولود له)، یعنی کسی که فرزند برای او متولد شده، به جای «اب یا والد»، مسئولیت پدر را گوشزد می‌کند. گویی بخواهد عواطف پدر را در انجام این وظیفه برانگیزاند، (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷ ش: ۱۸۹/۲؛ سیوطی، ۱۴۱۴ هـ: ۲۸۷/۱؛ فخر رازی، ۱۴۱۳ ق: ۴۶۵/۶؛ ابن کثیر، ۱۴۰۶ هـ: ۴۸۰/۱؛ زمخشری، ۱۴۱۶ هـ: ۲۷۹/۱)

و در ادامه آیه فرموده ست: «لا تضار والده بولدها و لا مولود له بولده». این بخش از آیه شریفه به حقوق متقابل زوجین و نیز جلوگیری از سوء استفاده والدین از فرزند جهت بهره‌کشی از طرف مقابل، توجه کرده است. یعنی هیچیک از آنان نباید به خاطر فرزندشان دچار ضرر و زیان شوند. تعبیر «بِوَلَدِهِ»، برای تشویق پدران و مادران به رعایت حال کودکان شیرخوار است و نشان می‌دهد که نوزاد متعلق به هر دو است و این‌گونه بر باوری که فرزند را فقط متعلق به پدر می‌داند خط بطلان می‌کشد. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۷ ش: ۱۸۹/۲؛ بیضاوی، ۱۴۱۶ هـ: ۱۴۵/۱)

در ذیل آیه شریفه «... لا تضار والدۀ بولدها...» مفسران می‌گویند: مراد، مادر شیر دادنِ فرزندش را ترک کند (طوسی، ۱۳۸۲ ق: ۲۵۸/۲؛ طبرسی، ۱۴۰۵ ق: ۵۸۲/۱)، و جایز نیست مادر فرزندش را از خود جدا کند. (ابن عاشور، بی‌تا: ۴۱۳/۲)

در ادامه آیه خداوند متعال درباره موضوع از شیر گرفتن نوزاد و رضایتمندی آنان و مشورت کردن با یکدیگر در اینباره، می‌فرماید: «فَإِنْ أَرَادَ فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا»، عبارت «عن تراض»، لازمه «فصال»، یعنی جدا کردن کودک از شیر قبل از دو سالگی است. (آلوسی، ۱۴۱۵ ق: ۵۴۱/۱؛ سیوطی، ۱۴۱۴ هـ؛ ۲۸۷/۱؛ بحرانی، ۱۴۱۲ هـ؛ ۴۸۲/۱، ح ۱۲۴۷؛ کلینی، ۱۳۷۵ ش: ۴۴۳/۵، ح ۳؛ ابن کثیر، ۱۴۰۶ هـ؛ ۴۷۹/۱؛ میبدی، ۱۳۷۱ ش: ۶۳۳/۱)

یعنی این فصال باید با رضایت هردو طرف و مشاوره همراه باشد زیرا مشورت امری است که در ایجاد رضایت اعضای خانواده به خصوص زن و شوهر در هنگام اخذ تصمیمات اساسی نقش دارد. لذا طبق فرمایش قرآن، اگر پدر و مادری خواستند طفل را از شیر بگیرند، در صورتی که با رضایت و مشورت یکدیگر باشد، گناهی بر آنها نیست. (طالقانی، ۱۳۶۲ ش: ۱۵۸/۲؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ ق: ۲۵۴/۲؛ سیوطی، ۱۴۱۴ هـ: ۲۸۷/۱)

"استخدام دایه": خداوند متعال در ادامه آیه درباره گرفتن دایه برای نوزاد می‌فرماید: «و إِنْ أَرَدْتُمْ أَنْ تَسْتَرْضِيُوا أَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ أَوْ اسْلَمْتُمْ مَا اتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ». ظاهراً خطاب این آیه بر پدران است. (آلوسی، ۱۴۱۵ ق: ۵۴۲/۱؛ طالقانی، ۱۳۶۳ ش: ۱۵۸/۲؛ ابوحنبل، ۱۴۲۰ ق: ۹۵۱۰/۲) اما برخی از مفسران برآنند که ضمیر آیه شامل پدران و مادران می‌باشد. (ابن عاشور، بی‌تا: ۴۰۹/۲؛ ابوحنبل، ۱۴۲۰ ق: ۵۱۰/۲)

قرآن می‌فرماید اگر به سبب عدم توانایی یا عدم موافقت مادر با شیردهی، بخواهید دایه‌ای برای فرزند خود بگیرید، به شرط آن است چیزی را که پرداخت آن را به عهده گرفته‌اید، به‌طور شایسته بپردازید. (مقدس اردبیلی، بی‌تا: ۴۴۸؛ ابن کثیر، ۱۴۰۶ هـ: ۴۷۹/۱؛ زمخشری، ۱۴۱۰ هـ: ۲۸۱/۱؛ بیضاوی، ۱۴۱۶ هـ: ۱۴۶/۱)

یعنی باید پدران مزد شیردهی مراضع را بپردازند. (ابن عاشور، بی‌تا، ۴۲۰/۲، ابن کثیر، ۱۴۰۶ هـ: ۴۸۰/۱؛ بیضاوی، ۱۴۱۶ هـ: ۱۴۷/۱؛ سیوطی، ۱۴۱۱ هـ: ۲۸۸/۱)

نتیجه

۱- براساس آیه ۲۳۳ سوره بقره، حداکثر طول زمان شیردهی، با تعبیر «حولین کاملین»، دو سال تمام و حداقل آن ۲۱ ماه و کمتر از آن، جایز نمی‌باشد.

۲- در دوران شیردهی، تأمین مایحتاج زن (خوراک- پوشاک) بر عهده شوهر و در صورت فوت او بر عهده وارث و یا قیم قانونی شوهر است و در این حکم تفاوتی بین زنان مطلقه و غیر آن نمی‌باشد.

۳- حق حضانت و شیردهی طفل بر عهده مادر واقعی اوست، و شوهر حق سلب این حق را ندارد.

۴- حکم موجود در آیه، (اتمام دوره شیردهی با رضایت زوجین) دلالتی بر وجوب ندارد.

نقطه نظرات مشترک مفسران (شیعه - سنی)

- 1- همه مفسران در رابطه با تعبیر «حَوَّلِينَ كَامِلِينَ»، قائل بر دو سال تمام بودن دوره شیردهی هستند (حداکثر زمان شیردهی)
- 2- همه مفسران قائل بر عدم وجوب اتمام دوره شیردهی در آیه هستند.
- 3- تأمین مایحتاج زن در دوره شیردهی، از نظر قاطبه مفسران بر عهده شوهر و در صورت فوت او، بر عهده وراثت و قیم اوست.
- 4- پرداخت اجرت عادلانه به دایه، و رسیدگی به حق تمام و کمال او، مورد توجه همه مفسران است.
- 5- همه مفسران قائل بر سی ماه بودن دوران حمل و از شیر گرفتن کودک می‌باشند.
- 6- در تعبیر «لَا تُضَارُّ وَالِدَةَ...»، همه مفسران در موضوع فصال و شیردهی، قائل بر عدم ضرر و زیان دوسویه والدین هستند.

نقطه نظرات مخالف مفسران (شیعه - سنی)

- ۱- در موضوع خطاب آیه، اینکه این خطاب شامل مادران است یا پدران.
- ۲- مزد شیردهی به دایه پس از طلاق، به پدران تعلق می‌گیرد یا مادران خود مسئول پرداخت آن می‌باشند.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. آلوسی، سید محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۵ ق.
۲. ابن عاشور، محمد بن طاهر، التحریر و التنویر، چاپ اول، تونس: الدار التونسیه للنشر.
۳. ابو حیان، محمد بن یوسف، البحر المحیط فی التفسیر، بیروت: «دارالفکر»، ۱۴۲۰ ق.
۴. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۵. ابن منظور، محمد، لسان العرب، بیروت: دار صادر، ۲۰۰۳ م.
۶. ابن کثیر القرشی، ابوالفداء اسماعیل، تفسیر القرآن الکریم، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۰۶ هـ.
۷. ابن تیمیه، ع، فی الفقه علی مذهب الامام احمد بن حنبل، چاپ دوم، الرياض: مکتبه المعارف، ۱۴۰۴ هـ.
۸. بحرانی، سید هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، بیروت: دارالهادی، ۱۴۱۲ هـ.
۹. بیضاوی، ناصرالدین ابوسعید، انوار التنزیل و اسرار التأویل، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۶ هـ.
۱۰. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، چاپ چهارم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۴ ق.

۱۱. جزیری، ع، الفقه علی المذاهب الاربعه، چاپ هفتم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۶ ق.
۱۲. جوادی آملی، عبدالله، تسنیم، چاپ اول، قم: انتشارات اسراء، ۱۳۸۵
۱۳. حر عاملی - محمدبن حسن، وسایل الشیعه. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۰۹ ق.
۱۴. دهخدا، علی اکبر، لغتنامه، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۳۹.
۱۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، دمشق - بیروت: دارالعلم - الدار الشامیه، ۱۴۱۲ ق.
۱۶. رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، چاپ سوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
۱۷. زمخشری، محمود، الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل، چاپ اول، بیروت: مکتب الاعلام الاسلامی، بی تا.
۱۸. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمان، الدرر المنثور فی التفسیر بالماثور، بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۱ هـ
۱۹. طالقانی، محمود، پرتوی از قرآن، چاپ چهارم، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۲ ش
۲۰. طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی التفسیر القرآن، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۱۷ ق.
۲۱. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ سوم، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
۲۲. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، چاپ سوم، تهران: کتابفروشی مرتضوی، ۱۳۷۵ ش

۲۳. طوسی، محمد حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیا التراث، بی تا.
۲۴. عروسی الحویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، قم: اسماعیلیان، ۱۴۱۵هـ
۲۵. عیاشی، محمد بن مسعود، تفسیر عیاشی، چاپ اول، تهران: چاپخانه علمیه، ۱۳۸۰ش
۲۶. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، چاپ دوم، قم: نشر هجرت، ۱۴۰۹ق
۲۷. فیض کاشانی، ملا محسن، تفسیر صافی، چاپ اول، بیروت: نشر اعلمی، ۱۴۰۲ق
۲۸. قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا، کنز الدقائق و بحر الغرائب، چاپ اول، تهران: وزارت ارشاد اسلامی، بی تا
۲۹. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، چاپ پنجم، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ش
۳۰. میبدی، ابولفضل رشید الدین، کشف الاسرار و عده الابرار، تهران: امیر کبیر، ۱۳۷۱ش
۳۱. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد، زبده البیان، تهران: المکتبه المرتضویه لاحیا الآثار الجعفریه، بی تا.
۳۲. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ دوم، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۲ش
۳۳. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ش

۳۴. معلوف، لويس، فرهنگ المنجد عربی-فارسی، مترجم: محمد بندر ریگی، چاپ سوم، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۹۳ش
۳۵. نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، بیروت: موسسه آل البيت لاحیا التراث، ۱۴۰۹ه
۳۶. ورائیس، ا، فرهنگ المعجم الوسیط، عربی-فارسی، مترجم: محمد بندر ریگی، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۸۴ش